

**MUSTAFA SABRİ EFENDİ’NİN
“ASR-I HÂZIRA MUVÂFIK TÜRKÇE TEFSİR”
YAZILMASI FİKRİNE KARŞI GÖRÜŞLERİ**

İlhami GÜNAY (*)

Öz

Tefsirler, yaşadığı çağın insanlarına Kur’ân-ı Kerîm’in manasını kavratmak ve onların problemlerine çözüm aramak amacıyla yazılmaktadır. 19. ve 20. Asırda İslam âlemindeki siyasi, sosyal ve iktisadi gerilemeye bağlı olarak yaşanan buhranların, Kur’an’ın anlaşılması ve ilkelerinin yaşanmasıyla aşılabileceği genel kabul halini almıştır. Makalemiz, bu fikre dayalı olarak yeni mükemmel bir Türkçe tefsir yazma arayışına, Mustafa Sabri Efendi’nin çekincelerini göstermeyi hedeflemektedir. Bu çalışmamızda, yaklaşık bir asır önce yaşayan âlimlerin tefsire bakış açısını bir örnek üzerinden yansıtmayı ve yapılacak yeni tefsir çalışmalarının niteliği konusuna katkı sağlamayı ummaktayız. Bilhassa yaşadığı dönemin uleması arasında etkin bir konuma sahip bulunan Mustafa Sabri’nin değerlendirmeleri, çağındaki ulemanın fikirlerini yansıtmayı ve yeni yapılacak tefsirlerin vasıflarını bildirmesi bakımından oldukça önemli görünmektedir. Sabri Efendi bu bağlamda; Kur’an’ın i’câzı, ilmi tefsir, müfessirin liyâkati, tefsirin hedef kitlesi, İslami kültürel mirasın ve Ehl-i sünnet itikadının korunması konularında görüş bildirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mustafa Sabri, Mükemmel, Tefsir, Türkçe, Yeni

Opposing Views of Mustafa Sabri Efendi on the Subject of Contemporary Turkish Tafsir

Abstract

Tafsirs are written with the purpose of seeking solutions for people’s problems in the current times and helping them understand the true meaning of the Holy Qur’an. It has come to a common consensus that the political, social and financial crisis in the Islamic world originating from the downfall in the 19th and 20th centuries can be overcome by better understanding the Holy Qur’an and practicing its principles in practical life. The aim of this article, however, is to point out Mustafa Sabri’s doubtfulness and wariness against the pursuit of a perfect contemporary Turkish Tafsir; a pursuit resulting from the aforementioned ideas. The study aims to contribute to the qualities of future Tafsir endeavors, as well as to reflect the perspective of scholars from approximately a century ago on the concept of Tafsir. Mustafa Sabri’s evaluations, in particular, as a prominent scholar of his era, is deemed very important for the purposes of representing the perspective of the Islamic scholars of his era and presenting information for the qualities of future works of Tafsir. Within this context, Mustafa Sabri has expressed his opinions about laconism in the Qur’an, scholastic Tafsir, qualification of the glossator, the target audience of Tafsir and preservation of the Islamic cultural heritage and faith in Ehli Sunnah.

Keywords: Mustafa Sabri, New, Perfect, Tafsir, Turkish

*) Yrd. Doç. Dr., DPÜ İlahiyat Fakültesi, Tefsir Ana Bilim Dalı
(e-posta: ilhamigunay49@gmail.com)

Giriş

Makalenin hazırlanma vesilesi Mustafa Sabri'nin, Kur'an-ı Kerim'in Türkçeye tercüme edilemeyeceğine dair kaleme aldığı eserini¹ mütalaa ederken aklıma takılan: “Acaba Türkçe tefsir konusunda beyan ettiği fikri var mıdır? Varsa nelerdir?” sorusudur. Bu soru bizi, onun Türkçe tefsir konusunda Millet gazetesinde neşredilen üç makalesine ulaştırmıştır. Çalışmamızın sınırını da, Sabri Efendi'nin konuya itiraz ve endişesini dile getirdiği bu üç makalesi oluşturmaktadır. Makalemizde onun fikirleri sadeleştirilerek nakledilmiş, nadiren iktibas edilen ifadeleri yatık harflerle gösterilmiştir. Mustafa Sabri Efendi'nin çekince ve itirazlarına karşı Ahmed Midhat Efendi ve onun öncülüğünde başlayan “Asra muvafık Türkçe tefsir yazma” girişimini destekleyenlerin karşı delilleri ayrı bir makalenin veya eserin konusunu teşkil etmektedir.

Konunun zeminini tesbit için tefsirin tarihi izlendiğinde saadet asrına ulaşılmaktadır. Rasûlullah (s.a.v.) hayatta iken Kur'an-ı Kerim'i, ihtiyaç duyulan yerde özlü olarak açıklamış² ve ashabını, Kur'an hakkında bilgisizce konuşmaktan ve yorumlamaktan sakındırmıştır.³ Bu yüzden İslam'ın ilk dönemlerinde sahabe ve onların talebeleri, kendi kanaatlerini Allah'ın muradının önüne geçirme endişesiyle tefsir yapmaktan kaçınmışlardır.⁴ Fakat sonraki kuşakların yaşadığı kültürel ve sosyal şartlar onları, kaynak dilde tefsir⁵ yapmaya mecbur bırakmıştır. Evrensel dinin ilahi kitabının orijinal dilinin dışında bir lisana nakledilme⁶ ve açıklanma zarureti, İslam'ın Arap olmayan milletler arasında yayılmasıyla daha çok ortaya çıkmıştır.

Türklerin İslam'a girmesini takiben Kur'an-ı Kerim'in Türkçe tercümeleri ve tefsirleri⁷ de yapılagelmiştir. 18. asırdan itibaren Batı karşısında alınan mağlubiyetler, askeri sahadan başlayarak, hayatın bütün alanlarında maddi ve fikri değişimler meydana getirmişlerdir. İslami anlayış da bu değişimden etkilenerek, eğitim, idari vb. sahalarda yeni arayışlara

- 1) Mustafa Sabri Efendi, *Kur'an Tercümesi Meselesi*, çev. Süleyman Çelik, Bedir Yayınevi, İstanbul 1993.
- 2) Yıldırım, Suat, *Peygamberimizin Kur'an'ı Tefsiri*, Yeni Akademi Yay., İzmir 2007, s. 35 vd.
- 3) Tirmizi, Tefsir 1 (2950); Ebû Davud, İlim 4 (3652); Ahmed b Hanbel, *Müsned*, II, 181.
- 4) Bkz. Burhaneddin ez-Zerkeşi, *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'an*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Dâru't-türâs, Kahire 1404/1984, C. II, s. 154 vd.; Celaleddin es-Suyûtî (911/1505), *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'an*, thk. Mustafa Şeyh Mustafa, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 2008/1429, s. 770 vd.
- 5) Mahmud Rabdâvi, “Tarih Boyunca Kur'an Tercümelerinin Amaçları ve Çeşitleri”, çev. Zafer Kızıklı, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. VIII, S. 3, 2008, s. 280 vd.
- 6) Kur'an'ın tercemesi meselesi hk. bkz. Keskiöglü, Osman, “Kur'an Tercemesi Hakkında İki Fakihin Yazdıkları”, *Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1961, s. 91-94. Keza, Güngör, Mevlüt, “Kur'an Tercümesine “Kur'an” Denilebilir mi?” *Dini Araştırmalar*, C. VIII, 2005, S. 22, s. 123 vd.
- 7) Bkz. Kara, Mehmet, “Doğu ve Batı Türkçesinde Kur'an Tercüme ve Tefsirleri”, *Diyanet İlmî Dergi*, C. XXIX, S. 3, s. 25 vd.; Birşık, Abdülhamit, “Osmanlı Döneminde Türkçe Tefsirler, Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri”, *Tebliğler ve Müzakereler*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İstanbul 2012, s. 199 vd.; Öztürk, Mustafa, “Osmanlı Tefsir Kültürüne Panoramik Bir Bakış”, *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları I*, İlim Yayma Vakfı, İstanbul 2011, s. 91.

gidilmiştir. Bu arayış bazı âlimleri, önce modern eğitimin milleti kurtaracağı fikrine, sonra da bu görüşlerini Kur'an'a dayandırmaya götürmüştür. Asrın idrâkine Kur'an'ı anlatma biçiminde ifade edilen bu fikir,⁸ Tanzimat sonrası münevverleri arasında oldukça yaygınlaşmış olan: "Kur'an'la yüceldik, onu terk edince geriledik" düşüncesinin⁹ nihai formunu teşkil etmektedir. Anılan fikrî akım, Hind Alt Kıtası'nda ve Osmanlı Coğrafyası'nda aklî ilimler istikametinde Kur'an'ı inceleme faaliyeti başlatmıştır. Hindistan merkezli tefsir çalışmalarında hissî mucizeler, fen ilimlerinin verileriyle aklî yorumlara tâbi tutulmuştur.¹⁰ Mısır'da Cemâleddin Efgânî [ö.1897] ile başlayıp Muhammed Abduh'la [ö.1905] devam eden aklî tefsir hareketi,¹¹ etkilerini tercüme yoluyla İstanbul'da da hissettirmiştir. Meşrûtiyet sonrasına rastlayan bu modern tefsir anlayışında; seçmeci (siyasi birlik ve kalkınmayı temellendiren ayetleri tercih) ve nasları, ıslah projelerini meşrulaştırmakta araç kılma¹² yaklaşımı benimsenmiştir. Bu fikrî temâyül aynı zamanda, içtimaî ve ilmî tefsirlerin doğmasının da zeminini oluşturmuştur.

Ahmed Midhat Efendi [ö.1912]¹³ başkanlığında: "Asr-ı hâzıra muvafık Türkçe tefsir yazılması" teklifinin fikrî mesnedini, işte bu aklî, içtimaî ve ilmî tefsir oluşturmaktadır. Yazılması düşünülen bu tefsirin te'lif heyetinde, konusunda uzman doktorların da yer almasının dile getirilmesi, her halde anılan görüş sebebiyle olmalıdır. Bu fikre, Mustafa Sabri Efendi [ö.1954] tarafından itiraz edilmiştir. Bahis mevzuu tefsirin yazılması, kamuoyunda desteklenmişken Sabri Efendi'nin bu yeni projeye kendi deyimiyle (hayırlı bir işe mani olma yaftası yapııştırılma korkusunu göze alarak)¹⁴ aykırı fikir belirtmesinin önemli dayanakları olmalıdır.

- 8) Aydüz, Davut, "Mehmed Akif'in Tefsirciliği", *Diyanet İlmî Dergi*, C. XXXVII, S. 4, s. 38 vd.
- 9) Osmanlı'nın Balkanlarda yaşadığı hezimetin sebebinin Kur'an-ı Kerim'den uzaklaşmaya bağlayan ve ümmetin izzete ulaşmasını temin için Kur'an'ın terceme edilerek ümmetin her ferdine ulaştırılmasının farz olduğunu bildiren bir yazı için bkz. Halk Nazar, "Kur'an-ı Kerim Tercemesi" *İslam Dünyası*, S. XIII, 1331, s. 197-199; Keza Sâbit Halim'in, uyanışın Kur'an'ı tedebbürle okumakla ve onunla sürekli temasla gerçekleşeceğini dile getirdiği yazısı için bkz. "Kur'an-ı Kerim ve Selefimiz", *İslam Mecmuası*, C. IV, S. 47, 1334, s. (1) 947 vd.
- 10) Konu hk. bkz. Öztürk, Mustafa, "Tefsir Tarihinde Ehl-i Kur'an Ekolü", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2003, C. III, s. 1.
- 11) Fehd Süleyman er-Rûmî, *Menhecü'l-medraseti'l-akliyyeti'l-hadise fi't-tefsir*, Riyad, 1403/1983, C. I, s. 75 vd. ve C. II, s. 651.
- 12) Mertoğlu, Suvat, *Osmanlı'da II. Meşrutiyyet Sonrası Modern Tefsir Anlayışı (SM/SR Dergisi Örneği)*, (Basılmamış Doktora Tezi) Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2001, s. 7-9.
- 13) Hayatı ve eserleri hk. bkz. Okay, M. Orhan, "Ahmed Midhat Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 1989, C. II, s. 100-103. Ayrıca Okay, aynı maddesinde aynı yerde: "Ahmed Midhat Efendi'nin Mûsâ Kâzım Efendi [ö.1920] ile müşterek olarak bir tefsir ve Kur'an-ı Kerim'in Felsefesi adıyla yedi veya on cilt tutan çalışmalarından bahsedilmişse de bu çalışmanın âkubeti hakkında bilgi edinilememiştir." Bilgisini paylaşmıştır. Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara Üniv. Eğt. Bil. Fak. Yay., II. Baskı, Ankara 1985, s. 239-240.
- 14) Sabri, Mustafa, "Kur'an-ı Kerim İçin Türkçe Bir Tefsir Yazmak Meselesi", *Millet*, S. 29, 20 Ağustos 1324, (2 Eylül 1908), (Bu makalenin sayfa numaraları, gazetenin mikrofilmine alınmadığı için gösterilememiştir).

Cevazının şartları yerine getirildiği takdirde içtihâdi/rey tefsiri makbul sayılmasına rağmen Mustafa Sabri, Türkçe tefsir yazımına neden karşı çıkmıştır? Onun, yazılması dü-
şünülen bu rey tefsirine karşı çıkmasının; yaşadığı çağın sosyal, kültürel ve dinî birtakım
sebepleri bulunmalıdır. Bu sebeplerin tesbiti, yaklaşık yüz sene önce yaşayan ulemânın
Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe tefsirine ve anlaşılmasına ilişkin tasavvurlarını yansıtmaları ba-
kımından da önemli görünmektedir. Bu ve benzeri çalışmalar, Mustafa Sabri'nin mü-
cadelesinin veya karşıtlarının haklılığını ya da haksızlığını ortaya çıkarması bir tarafa,
gelecekte yapılacak tefsirlerin vasıfları konusunda ışık tutabilecektir.

Meşrutiyet öncesi ve sonrasının siyasi, sosyal ve dinî hayatı hakkında yeterince bilgisi
olduğunu düşündüğümüz Mustafa Sabri Efendi'nin değerlendirmeleri, zamanının şart-
ları muvacehesinde önem arz etmektedir. Zira o, tefsir ve hadis müderrisliğinin yanında
huzur derslerine katılmış, Sultan II. Abdulhamid'in [v.1918] özel kalem müdürlüğünü
yapmış,¹⁵ *Tedkîk-i Müellefât-ı Şer'iyye*'nin kurucuları arasında yer almış, *Cemiyet-i İl-
miyye-i İslâmiyye*'nin 113 üyesinin tam icma ile reisliğine seçilmiş¹⁶ ve birçok gazete ve
dergide makaleler yazmıştır.

Yukarıda belirttiğimiz üzere Mustafa Sabri, Türkçe tefsir yazılması hakkındaki çekin-
celerini üç temel makalede dile getirmiştir. Bu makalede; onun –en çok önemseddiği iti-
razını başa almış olabileceği ihtimaline binaen- anılan yazılarındaki itirazlarının ve neşir
tarihlerinin sırasına riayet edilmeye çalışılmıştır.

Şüphesiz her iki cenahın fikirlerinin ve itirazlarının, yaşadıkları toplumun şartları
içerisinde değerlendirilmesi, hakşinaslık adına vicdanî bir vazifedir. Konuya, yaşadığı
şartları yansıtmaları bakımından, Mustafa Sabri'nin hayatı hakkında bir nebze bilgi vererek
başlamak uygun düşmektedir.

1. Mustafa Sabri Efendi

1869'da Tokat'ta doğmuştur. Hıfzını burada bitirdikten sonra tahsilini Kayseri'de ta-
mamlayarak icâzet almıştır. İstanbul'da genç yaşta ruûs imtihanını kazanarak müderris
olmuş (1890) ve Fatih Camii'nde ders okutmuştur. 1898-1914 yılları arasında huzur ders-
lerine katılmıştır. 1899-1904 seneleri arasında Sultan Abdulhamid'in özel kalem müdür-
lüğü yapmıştır.¹⁷ Bu arada kıraat okumuş ve Medresetü'l-Vâizîn'de tefsir, Medresetü'l-
Mütehasssîn ile Süleymaniye Medresesi'nde hadis dersleri vermiştir. *Cemiyet-i İlmiyye-
i İslâmiyye*'nin çıkardığı *Beyânülhak* isimli dergide başyazarlık yapmıştır (1908-1912).¹⁸
Ayrıca *Peyâm-ı Sabah*, *Peyâm-ı İslam*, *İkdâm*, *Yarın*, *Malûmat*, *Yeni Gazete*, *Tesisat*,
Millet ve *Alemdar* gibi gazete ve dergilerde yazılar yazmıştır. II. Meşrutiyetin ilanın-
dan sonra Tokat mebusu olmuştur. İlgi duyduğu İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne kısa süre

15) Müfrih b Süleyman el-Kavsî, *eş-Şeyh Mustafa Sabri ve Mevkîfihû mine'l-Fikri'l-Vâfid*, Merkezu'l-
Melik Fayal li'l-Buhûsi ve 'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, Riyad 1997, s. 70.

16) el-Kavsî, *eş-Şeyh Mustafa Sabri*, s. 71; Yavuz, Yusuf Şevki, "Mustafa Sabri Efendi", (*DİA*), İstanbul
2006, C. XXXI, s. 350.

17) el-Kavsî, *eş-Şeyh Mustafa Sabri*, s. 70.

18) Bu dergideki makalelerinin isimleri için bkz. el-Kavsî, *eş-Şeyh Mustafa Sabri*, s. 286-287.

sonra karşı mücadeleye girişerek 1910-1912 yıllarında bazı siyasi partilerin kurucuları arasında yer almıştır.¹⁹ 1913'deki Bâbîâlî baskınından sonra Mısır'a kaçmıştır ve oradan Romanya'ya geçerek Dobruca'da Türkçe hocalığı yapmıştır.²⁰ Burada tutuklanarak yurda getirilmiş ve Bursa/Bilecik'te ikamete mecbur edilmiştir. Mahkûmiyetinin kalkmasıyla 1918'de yeniden İstanbul'a dönerek ilim ve siyaset hayatına girmiştir. Yeni kurulan *Dâru'l-Hikmeti'l-İslâmiyye*'ye üye seçilmiştir. 1919'da ikinci defa Tokat mebusu olmuştur. 1919-1920'de kısa aralıklarla dört defa ve toplamda 8 ay 25 gün Şeyhülislamlık yapmıştır.²¹ Milli Kurtuluş hareketine ve sonrasında Ankara hükûmetine sert tavır almıştır. Cumhuriyetin ilanından sonra 150'likler listesine alınınca, ailesiyle birlikte Mısır'a kaçmıştır. Mustafa Kemal'e muhalefet ettiği için tepkiyle karşılaşınca bir müddet Suudi Arabistan, Lübnan, Romanya ve Yunanistan'da bulunduktan sonra Mısır'a yerleşmiştir. Affedilmesine rağmen yurda dönmeyerek burada ilmi faaliyetlerini sürdürmüş ve 12 Mart 1954'de Kahire'de vefat etmiştir.²²

Mustafa Sabri'nin eserleri, ağırlıklı olarak akâid, kelim ve siyaset üzerinedir. Ancak o, 1908 senesinde kamuoyunda dile getirilen "Asr-ı Hâzıra Muvâfık Mükemmel Bir Türkçe Tefsir Yazılması" fikrine karşı görüşlerini de açıklamıştır.

2. Mustafa Sabri'nin Yazılması Planlanan Tefsirle İlgili Endişeleri

Mustafa Sabri, yazılması düşünülen tefsire itiraz etmiştir. Onun bu fikre itirazlarını; Kur'ân'ın edebi güzelliklerinin yansıtılmayacağı /korunamayacağı, liyakatsiz kişilerce yapılacak olması, hedef kitesinin belirsiz olması, ilmi tefsir formunda yazılacak olması, klasik mirası ve Ehl-i Sünnet itikadını koruma başlıkları altında incelemek kabildir.

2.a. Kur'ân'ın İ'câzının Korunamayacağı/Yansıtılmayacağı Endişesi

Kur'ân-ı Kerîm'in dil ve nazmındaki üslubunun beşer üstü olması, onun metninin hedef dile tercüme edilemeyeceği ve bu yüzden tercüme yerine meâl ifadesinin kullanılması görüşünün ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Meâlden daha geniş olarak Kur'ân-ı Kerîm'in mana ve maksatlarını açıklamak gayesiyle yapılan tefsirde onun i'câzına riayet edilmesi, Arap dilinin belagat inceliklerinin gözetilmesi merkezinde²³ ifade edilmiştir. Kuşkusuz Kur'ân-ı Kerîm'in edebi i'câzının ortaya çıkarılması, bütün tefsirlerin esas hedeflerinden birisidir lakin oldukça zordur. Sabri Efendi bu konudaki fikrini, yazdığı ilk makalesinde Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçeye tercüme edildiği takdirde edebi zevkinin bozulacağını: "Kat'iyen kâbil-i kıyâs olmadığı halde Fransız ve İngiliz meşhur şairlerinin

19) Muhammed Abdulhâfiz İde, *Difâu'ş-Şeyh Mustafa Sabri ani'l-Fikr*, (Doktora Tezi), Câmîatu Ezher, 1989, s. 17-18; Sabri, Mustafa, *Kur'ân Tercümesi*, s. 6; el-Kavsî, *eş-Şeyh Mustafa Sabri*, s. 90.

20) Sabri, Mustafa, *Kur'ân Tercümesi*, s. 6.

21) Mehmet Nam, "Son Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi'ye göre Din-Devlet-Hilafet İlişkisi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. IV, S. 16, 2011 s. 298-299; Şeyhülislamıktan, Milli Kurtuluş hareketine sert tedbir alınmaması üzerine istifaya etmiştir. Sabri, Mustafa, *Kur'ân Tercümesi*, s. 6.

22) el-Kavsî, *eş-Şeyh Mustafa Sabri*, s. 100 vd.

23) ez-Zerkeşi, *el-Burhân*, C. II, s. 153 vd.

mesela Victor Hugo'nun [ö.1885], Shakespeare'in [ö.1616] şiirlerindeki edebi zevki anlatmak için bu şiirleri nazmen Türkçeye tercüme etseler acaba nasıl olur?... Bizim alelade şairlerimizden mesela Vasıf Enderûnî'nin [ö.1824] şiiri kadar hoşuma gideceğini te'min edebilir misiniz?"²⁴ ifadeleriyile dile getirmiştir.

Müfessirler, Kur'ân-ı Kerîm'in i'câzını ortaya çıkarırlarken ve yorumlarken İslami ilimlerin terminolojisini kullanmışlardır. Mustafa Sabri'nin yazılması düşünülen tefsir hakkındaki endişelerinden birisini, Kur'ân-ı Kerîm'in i'câzını ve diğer İslami ilimlerle alakasını ifade eden bu ıstıhlara yer verilmemesi teşkil etmektedir. Ona göre anılan terminolojinin, daha açık ifadelerle Türkçede karşılığı bulunmamaktadır. Bu terimleri Türkçeye tercüme etmek de mümkün değildir ve bu ıstıhlaların sayıları binleri bulmaktadır. Sabri Efendi, tercümesini imkânsız gördüğü ilmi kavramlardan bazılarını misal olarak zikretmektedir. Onun bu iddiasını incelemeye fırsat vermesi amacıyla verdiği örnekleri, araştırmacıların dikkatine aynen sunmak lüzumlu görünmektedir:

"...Mesela: "Şu ayette müsnedun ileyhın ma'rife olarak vürûdu, kasrı ifade etmiştir. Veyahut burada istiare-i mekniyye mi? Yoksa mecâz-ı mürsel mi yahut tecrid-i bedî' mi vardır? Ayet, şibh-i kemali ittisale binnaen fasl olunmuştur. Şu kayd-ı beyan, tağyir kabilindedir. Nefy, selb-i külliye değil, raf (ı) icab-ı külliye mahmûldur. Bu hüküm ihbârî değil, inşâidir. Kazıyye, sâlibe-i basît değil, mu'cibe ma'dûletu'l-mahmûldur. Şu ayetle mutezile, aslah alellaha istidlal etmiş, bu ayetle Eşâire husn ve kubh-i şer'îye, Hanefiyyede tekellüm bil bâkî ba'desseniyya kabilinden olduğuna kâil olmuş, bu makamda îrad edilen itirazın cevabı, senedi müsaviyi iptal edemediği cihetle kanun tevcihten hariç bulunmuş, yahut hâsıl olan kıyas, şekl-i evvelden olduğu halde kübrâsı külli olamamıştır..."²⁵

Mustafa Sabri, anılan ve benzerlerinin sayısı binleri bulan terimlerin Türkçesini bulmanın mümkün olmadığı söylemektedir. O, yazılması düşünülen Türkçe tefsirde kullanılması zaruri olan bu ıstıhlardan her birisini, onun hususi bir bölümünde okuyucuya açıklamak gerekeceğini belirtmektedir. Bu durumun, bahsedilen tefsiri okuyucunun elinden alarak; beyan, mantık, kelam, sarf, kıraat, hikmet ve münazara kurallarından bir kitap vererek aylarca ve hatta senelerce medreseye göndermek gerektireceğini ifade etmektedir. Sabri Efendi, yazılması düşünülen tefsirin, müfessirlerin açıkladığı nükteleri ve gerçeklerin dayanaklarını dile getirmeyi sağlayan yukarıda örnekleri verilen ıstıhlardan soyutlandığı takdirde, iddia edildiği gibi mükemmel bir tefsir olamayacağını ve hatta tam aksine berbat bir eserin meydana getirileceğini söylemektedir.²⁶

24) Sabri, Mustafa, "Kur'an-ı Kerim İçin Türkçe Bir Tefsir Yazmak Meselesi", *Millet*, S. 29, 20 Ağustos 1324, (2 Eylül 1908).

25) Sabri, Mustafa, "Türkçe Tefsir Yazmak Meselesi –İbradı'lı Şükrü Efendi Biraderimize–", *Millet*, Sayı: 34, 25 Ağustos 1324, 7 Eylül 1908.

26) Sabri, Mustafa, "Türkçe Tefsir Yazmak Meselesi –İbradı'lı Şükrü Efendi Biraderimize–", *Millet*, S. 34, 25 Ağustos 1324, (7 Eylül 1908), s. 2.

Sabri Efendi bu değerlendirmesiyle, avamın anlayabileceği tefsirde bu ıstılahların kullanılmamasını gerekli görmektedir. Ancak, bu takdirde Kur'ân'ın edebi zenginliğini ifade etmekte kullanılan ıstılahların ihmali gerektiğinden, anılan tefsirin "mükemmellik" iddiasını kaybedeceği kanaatini dile getirmektedir. Onun, "dinî ıstılahları öğrenmenin yıllarca süreceği" ifadesi garipsenebilirse de, medrese eğitiminin uzun süresine kıyasla bu sözün abartılı olmasa gerekir. O dönemde medrese tahsilini yapmayanların, dinin ana kaynağı olan Kur'ân hakkında tefsir yazmaya ehliyetsiz kabul edilmesi ise gayet makul görünmektedir.

2.b. Tefsirin Liyakatsiz Kişilerce Yapılacak Olması

Mustafa Sabri Efendi, yapılması düşünülen Türkçe tefsir heyeti içerisinde ismi açıkça telaffuz edilen Ahmed Midhat Efendi'nin bulunmasını çok garipsemektedir. Zira Sabri Efendi onun, meslekler arasında daha çok yazarlık mesleğiyle ilgili bulunduğunu, lakin çağının yazarlarının henüz kendisine özel bir konum vermediklerini ve bu nedenle yazarlıkta bile ciddi bir mevki kazanamayan Midhat Efendi'ye müfessirler arasında bir yer vermeyi kabul etmemektedir. Sabri Efendi bu fikrini, onun tefsir ilminin ayrılmaz parçası olan ilimlerden ve Arapçadan zevk alacak seviyede bilgisi bulunmadığına bağlamaktadır. Ahmed Midhat'ın yazarlığını itibara alarak onun Kur'ân-ı Kerîm'i tefsire ehil olmadığını faraza, Fransız ve İngiliz şiirlerini tercüme etmesi halinde, o şiirlerin aslının tadını veremeyeceğini, dolayısıyla bunu Kur'ân çevirisinde hiç başaramayacağıyla karşılaştırmaktadır. O, bu kıyaslamasıyla, edebiyatçı olduğu halde yazarlar arasında bile tam yer edinememiş birinin, yabancı dildeki şiirin tadını tercümede yansıtamamakla, ehil olmadığı Arapçasıyla, i'câz ve belagatin zirvesindeki Kur'ân-ı Kerîm'in hakkını hiç veremeyeceğini imâ etmektedir.²⁷

Sabri Efendi, çevresindekilerin her alanda uzman olarak gösterilmek istemelerine rağmen Ahmed Midhat'ın tefsir yazmaya ehil olmadığını ve hatta onun bu halini, Arapça bilmeyen bir adamın Kur'an'a tefsir yazmakla münasebetini, Fatih dersiâmlarından birinin *Mesudiye Zirhlısı*'na çarkçibaşı olması kadar uzak görmektedir. Mustafa Sabri, istibdat devrinde liyakat sahibi olunmadan makama ve servete ulaşılabilirdiğini ve hatta İslami ilimleri tahsil etmeden müfessir olunabilirdiğini ancak bundan sonra artık herkesin ekşiğini bilmesi gerektiğini ve uzmanlık alanının dışındaki konularda konuşmamasını tavsiye etmektedir.²⁸

Sabri Efendi'nin çekincelerinden birisi de yeni yazılacak tefsirin telif heyet başkanının, akâid konularına bakış açısidir. Zira; henüz görmediği, ancak Ehl-i Sünnet'e kesinlikle uymadığını *Tedkîk-i Müellefât-ı Şer'iyeye*'nin²⁹ güvenilir azası Hoca Rahmi Efendi'den öğ-

27) Sabri, Mustafa, "Kur'an-ı Kerim İçin Türkçe Bir Tefsir Yazmak Meselesi", *Millet*, S. 29, 20 Ağustos 1324, (2 Eylül 1908).

28) Sabri, Mustafa, "Türkçe Tefsir Yazmak Meselesi –İbradı'lı Şükrü Efendi Biraderimize–", *Millet*, S. 34, 25 Ağustos 1324, (7 Eylül 1908), s. 2.

29) Bâb-ı Fetvâ ve Fetvahâne olarak da geçen Bâb-ı Meşihatın dairelerinden birisidir. Tam adı, *Tedkîk-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyeye Meclisidir*. İpşirli, Mehmet, "*Bâb-ı Meşihat*", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1991, C. IV, s. 363.

rendiği Bakü’de basılan *Keşfü’l-Hakâyık* isimli Şii tefsiri³⁰ Midhat Efendi, Şia olduğunu bildiği halde övmüştür. Bu sebeple Mustafa Sabri onu, din ve mezhep konusunda meşrebi geniş ve cesur olmakla itham etmektedir ve kendi mizaç ve meşrebine uygun olarak yazacağı tefsiri, *Tedkik-i Müellefât*’a uğratmadan basmasının, İslam âleminin başına dalâl/sapma belası bırakmak olacağını söylemektedir. Ona göre Midhat Efendi, yapacağı tefsire güveniyorsa mutlaka *Meşihât Makamı*’nın incelemesine sunmasını ve istibdat döneminin sansürünün kalktığı bahanesiyle bundan kendisini müstağni görmemesini istemektedir. Sabri Efendi’nin ondan bir başka talebi ise, mizaç ve meşrebini, Müslüman kamuoyuna iyice anlattıktan sonra tefsire başlamasıdır. O, Midhat Efendi’nin romancılıkta başarısız olduğunu söylemesine güvenmemesini, eserlerine revacın olmamasının bunu ispatladığını ve romancılıktaki başarısızlığından tefsir yazımına geçmemesini istemektedir. Ahmed Midhat’ın kendisinin tefsir konusundaki ehliyetini dile getirdiği “Bend-i Mahsus” başlıklı yazılarının³¹ da bu fikrini teyit ettiğini bildirmektedir.³²

Mustafa Sabri Efendi, istibdat döneminde ehil olmayanların maddi ve manevi nimetlere kavuşabildikleri vurgusuyla, Midhat Efendi’nin bu tefsiri yazmaktaki maksadının bu iki nimete erişebilmek olduğunu ima etmektedir. Sabri Efendi’nin, herkesin liyakatli olduğu alanlarda çalışması teklifi gayet yerindedir. Onun, yazılacak tefsirin *Tedkik-i Müellefât*ın incelemesine sunulması talebini, istibdat döneminin alışkanlığı sâikinden öte, Kur’ân-ı Kerîm gibi bütün Müslümanları yakından ilgilendiren önemli bir eserin, uzmanlarının tetkik etme zaruretine inanmasıyla alakalı görünmektedir. Mustafa Sabri’nin Midhat Efendi’yi mezhep konularında meşrebinin genişliği ithamını ise, anılan tefsirde bulunan Şia’ya ait bilgilere dayandırdıktan sonra dile getirmesi, hakşinaslığa daha uygun düşmektedir.

2.c. Tefsirin Hedef Kitlesinin Belirsiz Olması

Mustafa Sabri Efendi, yazılması tartışılan Türkçe tefsirin hitap kitlesinin belirsizliğine de itiraz etmekte ve zihin kargaşasına sebep olmaması için bu mesele hakkındaki fikrini açıklamaktadır. Ona göre, bu konuda kendisine ve Midhat Efendi’ye haklılık payı verdiren husus, tartışmaların başlarında tefsirin kime hitap ettiğinin açıklanmamasıdır. Hâlbuki yazılması düşünülen tefsirin hedef kitlesinin belirlenmesi, meselenin çözümünde

30) Azerbeycan âlimlerinden Mir Muhammed Kerim’in [1853-1939] Azerî Türkçesiyle yazdığı bu eserin tam ismi, *Keşfu’l-Hakâyık an Nüketi’l-Âyâti ve’l-Dekâyık*’tır. Müfessir eserini 1905 yılında tamamlamıştır. Günümüz Türkçesine Ahmet Dolunay tarafından tahkik, tahric ve tahlil ile aktarılmış ve *Gerçeğin Doğuşu -Alevî Kur’an Tefsiri* ismiyle iki cilt halinde Merkur yayınları tarafından 2000 yılında İstanbul’da basılmıştır. İsmail Çalışkan, bu tefsirin tanıtımını ve muhakkikin tenkidini yapmıştır. Bkz. <http://eskidergi.cumhuriyet.edu.tr/makale/296.pdf>. Erişim: 26.03.2015 22:15.

31) Ahmed Midhat bu yazılarını, “Bend-i Mahsus” başlığıyla, *Tercüman-ı Hakikat* 23, 29 Ağustos 1324 tarihli nüshalarında neşretmiştir. Midhat Efendi ve onu destekleyenlerin fikirlerini serdettikleri bu ve diğer makalelerini bütün halinde görmeleri ve kıyaslama imkânı bulmaları maksadıyla latinize ederek araştırmacılara sunma arzumuzu burada belirtmek isteriz.

32) Sabri, Mustafa, “Türkçe Mükemmel Bir Tefsir Yazmak Meselesi –Ahmed Midhat Efendi’nin Makalesine Ait–”, *Millet*, S. 36, 27 Ağustos 1324, (9 Eylül 1908), s. 1.

anahtar rolünde bulunmaktadır. Bu yüzden Mustafa Sabri, Türkçe tefsirin lüzumunun, mektep medrese görmeyip yalnız gazete okuyabilen avam Müslümanlara mı yoksa mektepliler için mi olduğunu sormaktadır. Sabri Efendi yazılması planlanan tefsirin, medrese mezunlarına hitap etmesini tabii olarak çok uzak ihtimal gördüğü için o ihtimali tartışma haricinde tutmaktadır. Onun bu itirazlarını üç noktada tasnif etmek mümkündür.

2.c.1. Tefsirin avama yönelik yazılması

Mustafa Sabri, Türkçe tefsirin avama yönelik yazılması halinde ona, fen bilimlerine ait nazariyelerin konulmamasını istemekte ve hatta bu yeni tefsirin önceki tefsirlere girmiş bulunan bazı konulardan ve ilmî istilahlardan arındırmanın faydalı olacağına inanmaktadır. Sabri Efendi, yazılması düşünülen tefsirin, kendi döneminde mevcut bulunan *Tibyân*³³ ve *Mevâkib*³⁴ gibi Türkçe tefsirler hacminde olmasını teklif etmektedir. Ancak o, yazılacak tefsirin, eldeki Türkçe tefsirlerin ifade tarzının, biraz da içeriğinin sahih bilgilerle ıslah edilmiş hali şeklinde yazılmasını istemektedir. Tefsirin, anılan özelliklerle yazılması halinde buna karşı çıkmak ve engel olmak şöyle dursun, her açıdan ehlinin kaleminden çıkması şartıyla onu arzu ettiğini bildirmektedir. Sabri Efendi, zikredilen şartları taşıyacak yeni tefsirin, mevcut tefsirlerden biraz daha hacimli olmasını da makul karşılamaktadır. Ona göre mevcut tefsirler yerine, daha güzel üslupta telif edilecek yeni tefsirin avam tarafından okunmasını arzulamaktadır. Böyle bir tefsirin, avamı tefsirden daha fazla zevk almaya ve onların dini problemlerini çözmeye götürceğine inanmaktadır.

Sabri Efendi, Kur'ân-ı Kerîm'in manalarını anlatmaktan kastedilenin, Müslümanların avam kitlesine yazılı veya sözlü olarak anlatılması olduğu takdirde önceki paragrafta bahsedilen sınırlı çerçevede kalacağını belirtmektedir. Ancak Kur'ân-ı Kerîm'in manalarını anlatmakta hedef kitlenin mektepliler ve medreseliler olması halinde farklı bir durumun ortaya çıkacağını bildirmektedir. Şöyle ki, mektepliler İslamî ilimlerden, medreseliler ise fen ve tabii bilimlerden habersiz oldukları için Kur'ân-ı Kerîm'in manalarının anlatılmasının ve muhataplarca anlaşılmasının sınırlı kalmasını gerektirecektir.³⁵

Sabri Efendi, Türkçe konuşan avam Müslümanların Arapça ve Kur'ân'î ilimleri öğrenemeyeceğini ve dolayısıyla Kur'ân'ı anlamaktan mahrum kalmamaları gerektiğini söylemektedir. Türkçe tefsirin avam Müslümanlara hitaben yapılması halinde onun niceliğini ve niteliğini yeterince anlattığını ve bahsettiği şartlar çerçevesinde yazılması halinde itiraz etmek şöyle dursun buna iştiyakla müsaade ettiğini söylemektedir. Fakat

33) *Tibyân Tefsiri*, Ayıntâbî Mehmed Efendi'nin (ö.1111/1699), Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdi'nin *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân* adlı eserini esas alarak tercüme-telif karışımı hazırladığı eseridir. Arpa, Recep, "*Tibyân Tefsiri*", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2012, C. XXXXI, s. 127-128.

34) Hüseyin b. Ali el-Kaşîfi'nin [ö.903/1498?] *el-Mevâhibu'l-Aliyye* isimli Farsça tefsiridir. Anılan eseri, İdrîs Bitlisî [ö.982/1574] Türkçeye çevirmiş lakin basılmamıştır. Kâşîfi'nin bu eserini ikinci olarak Ferruh Efendi [ö.1256/1840] *Tefsir-i Mevâkib* adıyla Türkçeye çevirmiştir ve bu tercüme 1865 yılında basılmıştır.

35) Sabri, Mustafa, "Türkçe Mükemmel Bir Tefsir Yazmak Meselesi" *Millet*, S. 36, 27 Ağustos 1324, (9 Eylül 1908), s. 1.

kendisine itiraz edenlerden bazılarının, hangi muhatap kitleye nasıl bir tefsir yapılacağını kendilerinin de bilmediğini ifade etmektedir. Sabri Efendi, bu başlık altında dile getirilen fikirleriyle, avam Müslümanlara hitap etmekte olan mevcut Türkçe tefsirlerin yetersizliğini kabul etmektedir. Onun asıl endişesi, yazılacak tefsirin entelektüel tabakaya hitaben yazılacak olmasıdır.

2.c.2. Tefsirin Entelektüel Tabakaya Hitap Etmesi

Sabri Efendi, Ahmed Midhat'ın istediği tefsirin hedef kitlesini açıkça bildirmemekle birlikte onun, avama yönelik olmadığını söylemektedir ve bu hükme onun makalesinde zikrettiği üç ipucuyla ulaşmaktadır. Karinenin birincisi, yazılacak tefsir heyetine Midhat Efendi ile birlikte fen ilimlerinde uzmanlaşmış kişilerin katılmasının zikredilmesidir. İkincisi, o dönemde avama yönelik olarak yazılmış ve elde bulunan; *Tibyân*, *Mevâkib*, *Fethu'r-Rahman* tercümesi³⁶ ve *Keşfü'l-Hakâyık* isimli tefsirlerin yetersiz görülmesidir. Üçüncüsü ise, yazılması düşünülen bu yeni Türkçe tefsirin hedef okuyucu kitlesi arasında Mülkiye, Hukuk ve Sultânî gibi yükseköğretim kurumlarının isimlerinin sayılmasıdır.

Mustafa Sabri, bu üç ipucundan hareketle, Midhat Efendi'nin tasavvur ettiği tefsirin, o çağın fen ve teknolojilerinin teorilerini içerisinde toplayan bir eser olacağı sonucunu çıkarmaktadır. Sabri Efendi, böyle bir tefsire, klasik tefsir kaynaklarında yer alan ve sayıları binleri bulan İslâmî ilimlere ait terminolojiyi tabii olarak eklemek gerektiğini ve bu ilaveyi Midhat Efendi'nin de kabul edeceğini dile getirmektedir. Ancak o, bu şartları taşıyan bir tefsirin fiiliyata geçirilmesinin önünde iki güçlü engelin ortaya çıkacağını haber vermektedir. Bu iki zorluktan ilki, anılan şartları içeren bir tefsirin yazılabilmesinin son derece zor olmasıdır. İkincisi ise, devrin âlimlerinden nüfuz sahibi kimselerin bu işe izin ve ruhsat vermemeleridir. Mustafa Sabri'ye göre bu iki engelin her ikisi birlikte ve belki biri diğerinin gereği olarak mevcut ve kesin³⁷ bulunmaktadır.

Sabri Efendi'ye göre münevver tabakanın Kur'an-ı Kerim'i anlayabilmesi, tefsir ilmine giriş sayılabilecek bazı ilimleri bilmekten geçmektedir. Ona göre mükemmel Türkçe bir tefsir yapılsa bile, anılan ilimlerin ve Arapçanın inceliklerine vâkıf olmaksızın Kur'an-ı Kerim'i sırf mütalaa ederek onun mezziyetlerine aşına olmak ve tadına varmak imkânı bulunmamaktadır. Kur'an-ı Kerim'i hakkıyla anlayabilmenin yolu, âlet ve şer'î ilimleri tahsil ettikten sonra onun ayağına gitmekten geçmektedir, yoksa onu (tercüme vasıtasıyla) kendi ayağına getirmekten değil. Anılan ilimler tahsil edilmeksizin, *Keşşâf*, *Beydâvî* gibi tefsirlerin muhtevalarının seviyesindeki mükemmel Türkçe tefsir okunsa da anlaşılamayacaktır. Buna mukabil, şer'î ve dinî ilimleri öğrendikten sonra Türkçe tefsire ihtiyaç kalmayacak, Arapça olanlar da rahatlıkla anlaşılabilirler.³⁸ Hülâsa, Kur'an-ı

36) Şah Veliyyullah Dehlevî'nin [ö.1176/1762] *Fethu'r-Rahman fi Tercümeti'l-Kur'an* adlı eserinin Hayreddin Hindi tarafından yapılan *et-Tefsiru'l-Cemâli ale't-Tefsiri'l-Celâli* isimli çevirisidir. Bu eser 1877 senesinde basılmıştır.

37) Sabri, Mustafa, "Türkçe Mükemmel Bir Tefsir Yazmak Meselesi", *Millet*, S. 36, 27 Ağustos 1324, (9 Eylül 1908), s. 1.

38) Sabri, Mustafa, "Kur'an-ı Kerim İçin Türkçe Bir Tefsir Yazmak Meselesi", *Millet*, S. 29, 20 Ağustos 1324, (2 Eylül 1908).

Kerîm'in Allah kelâmı olduğunun göstergesi olan yüce beyanının ve i'câzının anlaşılması için, tefsire ait ilimlerin ve özellikle Arapçanın (ondan zevk alacak seviyede) öğrenilmesi mutlaka gerekmektedir. Bu özelliği haiz olmayanlar, Kur'ân-ı Kerîm'i tefsir ve tercüme etmek hakkına da sahip değildir.³⁹

Millet gazetesi, Sabri Efendi'nin bu ilk makalesinin sonunda onun fikirlerini teyit sadedinde; semavî beyan olan Kur'ân'ın tercüme ve tefsiri için tefsir usulü ilminde ihtisas sahibi yetkin âlimlere müracaat etmenin yanında, bütün şer'î ve sosyal ilimlerin tamamında çok bilgisi olan seçkin âlimlere ihtiyaç olduğunu dile getirmiştir. Gazeteye göre Allah'ın kudretinin eserlerini pekiştirmeye ait olan kevnî ayetlerin anlaşılmasında doktorların da bir hizmeti olabilecektir. Ancak onların bu hizmete liyakatleri, her halükârda Kur'ân tefsirinin gerektirdiği Arapça ve İslâmî ilimlere vâkıf olmaları şartına bağlı bulunmaktadır.⁴⁰

Sabri Efendi'nin bu konudaki değerlendirmelerinden, yazılması düşünülen tefsire, tefsir ıstılahlarının konulmasında Midhat Efendi'nin de hemfikir olduğu kanaati sadece bir temenniden ibaret görünmektedir. Zira Sabri Efendi, hedef kitlesinin, müfredatında İslami ilimler bulunmayan yüksek okul mezunları olacağını öngördüğü bir tefsirde, Türkçe tercümesi yapılmamış kavramların konulmasının uzak bir ihtimal olduğunu görmüş olmalıdır. Onun, tefsirin terminolojisinden arındırılmış Türkçe tefsirin yazılmasına ulemanın mani olacağı kanaati ise, *Medresetü'l-Vâizin*'de verdiği tefsir dersleriyle oluşan kamuoyu desteği ve medreseden tanıdığı müderris arkadaşlarının konuya yaklaşımlarını bilmesine dayansa gerektir. Nitekim Midhat Efendi'nin, arzuladığı tefsiri hayata geçirememesinin önemli sebeplerinden birisinin bu anılan güçlü tepkiden çekinmesi olduğu düşünülebilir. Mustafa Sabri'nin en büyük emeli, yeni bir tefsirden ziyade, mekteplerin ve medreselerin müfredatlarının birbirine yakınlaştırılması ve talebelerinin kaynaştırılmasıdır. Sabri Efendi'nin (açıkça söylemese de vurgulu ifadelerinden) entelektüel tabaka için tefsir konusunda gönlünden geçenin, onların Arapçayı ve Kur'ân ilimlerini öğrenerek, Kur'ân'ın mana ve maksadını doğrudan kaynak dilden kavramaları arzusu olduğu sezilmektedir.

3. Mektep-Medrese Müfredatının Yakınlaştırılması ve Talebelerinin Kaynaştırılması

Mustafa Sabri Efendi, Osmanlı münevverlerinin, yazılması tasarlanan yeni tefsiri hakkıyla anlayabilmesi ve feyzinden bütün Müslümanların istifade edebilmeleri için mektep ile medresenin müfredatının birbirine yakınlaştırılmasını ve bu iki eğitim dalındaki talebelerin birbirlerine ısıdırılmasını çok lüzumlu görmektedir. Ona göre bunu temin etmenin yolu, Arapça ve İslami ilimleri, bütün eğitim kurumlarında yaygınlaştırmaktan geçmektedir.

Sabri Efendi, geçmişten miras alınan İslami ilimlerin, içeriğiyle ve İslam'ın resmi dili olan Arapçasıyla birlikte mekteplerden neredeyse tamamen kaldırıldığına hayıflan-

39) Sabri, Mustafa, A.g.m., a.y.

40) Sabri, Mustafa, A.g.m., a.y.

maktadır. O, Cenab Şehabeddin'e [ö.1934] de atıfta bulunarak; medresede okuyanların, mekteplerde okutulan fenlere ne kadar ilgisiz ve yabancı kalmışlarsa, mekteplilerin de medresenin kazanımı olan İslami ilimlere nazaran yeni başlayanlar/müptedi seviyesinde kaldıklarını dile getirmektedir. Mustafa Sabri, bu karşılıklı iki halin, ülkenin geleceği için büyük bir titizlikle düşünülmesi gerektiğini hatırlatmaktadır. Ona göre, istibdat döneminde halkın sınıflarının ve ümmetin fertlerinin birbiriyle görüşüp tanışmamalarının en zararlısı ve milletin geleceği hakkında en endişe vereni, mekteplilerle medreselilerin görüşüp tanışmama olmuştur. Bu yüzden zaman kaybetmeksizin bu iki tahsil sınıfının, özel mesleki seviyeleri iyileştirilerek geliştirilmeye çalışıldığı gibi, bir taraftan da kendileri ve birikimleri itibarıyla birbirine yakınlştırılmalıdır. Sabri Efendi bu arzusunu, bir tefsir yazmak meselesinden daha mühim ve daha faydalı görmektedir, işin sonunun nereye varacağını şimdiden görebilen basiret ehli iyiliksever kimselerin de bu meseleyi çok ciddiye almalarını ve susmamalarını temenni etmektedir. O, ülke olarak medeniyete doğru esaslı bir yol kat etmenin, Batı'dan öğrenilecek bilimlerle, elleri altında bulunan İslami ilimleri tam bir uyumluluk içerisinde mezcetmekten geçtiğini söylemektedir. Ona göre ilerlemenin, bu iki alanın dengelenmesine bağlı olduğunu idrak edemeyenler, mütefekkirlerden sayılmaya layık değillerdir, zira dini kimliği/milliyeti kaybederek elde edilen terakkîye Osmanlıların, Müslümanların terakkîsi ismi verilemez. Mustafa Sabri bu bağlamda, Osmanlı'nın dinî ve kültürel mirasının değerinin iyi bilinmesini, Müslüman âlim ve mütefekkirlerinin gözden düşürdükleri ilimlerin en unutulmuş kitaplarının bile, müsteşriklerin ellerinde hürmetle tutulduğunu ve Avrupa'nın seçkin matbaalarda sürekli basılarak piyasaya sürüldüğünü hatırlatmaktadır.⁴¹

Mustafa Sabri'nin; Kur'an'ı anlamayı sağlamak için dinî ilimleri ve Arapçayı öğrenmeyi mektep ve medreseler yoluyla yaygınlaştırma fikri karşısında İbradı'lı Şükrü Efendi: '*Kur'an-ı Kerim'in Türkçe tefsiri olursa gazete okuyabilen bir kimse dahi Kur'an'ın manalarından haberdar olur. Böyle tefsiri olmazsa dediğimiz fenlerde uzman olanlar Kur'an'ın hakikatlerinden haberdar olur ancak avam şu çok önemli faydadan mahrum kalır. Havas ve avam Kur'an'ın manalarından haberdar olsalar iyi olmaz mı?*' şeklinde mukabele etmiştir. Onun bu fikrine karşı Mustafa Sabri aşağıdaki itirazlarda bulunmaktadır.

Meselenin önemi, tefsirin Türkçe veya Arapça olmasında değildir. Tefsirin mükemmellik derecesine göre içereceği ince konuları, İslam âlimleri arasında geçerli ilimleri iyi seviyede elde etmeksizin anlayıp anlayamamaktadır. Okuma yazma bilen Türk avamını, Kur'an'ın manalarından haberdar etmek için mükemmel bir tefsir yazmayı, Arapların avamıyla kıyas yapmak mümkündür. Nasıl ki onlar, kendi dillerinde yazılmış sayılmayacak kadar çok sayıdaki mükemmel tefsirlerden Mesela *Keşşâf*'ın, *Beydâvi*'nin üç satırını, *Âlûsî*'nin yarım sahifesini anlayamamaktadırlar. Hâlbuki onların dilleri Arapçadır, okudukları tefsir Arapçadır ve Kur'an-ı Kerim de Arapçadır. Oysa Türkçe tefsirden

41) Sabri, Mustafa, "Kur'an-ı Kerim İçin Türkçe Bir Tefsir Yazmak Meselesi", *Millet*, S. 29, 20 Ağustos 1324, (2 Eylül 1908).

Kur'ân'ı anlayacak olan Türk avamla, Kur'ân-ı Kerîm arasında ayrıca bir lisan farkı da bulunmaktadır. *Keşşâf*'ı, *Beydâvî*'yi, *Âlûsî*'yi anlayamayan Arab avamının haline rağmen Türk avamına Kur'ân'ı anlatmak için yazılacak Türkçe tefsir, *Keşşâf*'tan mükemmel, *Beydâvî*'den özlü, *Âlûsî*'den geniş velhâsıl bunlardan daha değerli olacaksa bu büyük vazifeyi bugün, yalnız veya müşterek yapma derecesinde kendine güvenen bir zat bulunmamaktadır.⁴²

Sabri Efendi, çözümün mevcut ilimlerle halihazırdaki fenlerin birbirine ısındırılarak mezcedilmesinden geçtiği konusunu, muhaliflerinin kabul etmeleri halinde onlarla hemfikir olduğunu ifade etmektedir. O, sadece Doğu dillerinde değil, Batı dillerinde de tefsirin olabileceğini, ancak şark ilimleriyle garp ilimlerini içerisinde toplamak üzere yazılacak yeni Türkçe tefsirin okurlarca anlaşılacağını söylemektedir. Zira fen ilimlerini ve İslami ilimleri temsilen telif heyetinde bulunanlar, birbirlerinin dilini anlayamamaktan dolayı bu vazifeyi gerçekleştiremeyeceklerdir. Farz-ı muhal tefsir yazılsa bile mekteplilerin din ilimlerini ve medreselilerin fen bilimlerini bilememeleri hasebiyle okuyucu bulamayacaktır. Bilhassa mekteplilerin din ilimleriyle fen bilimlerini mezcetmekte daha da zorlanacağını, onlara Kur'ân'ın yüceliğini ve İslam'ın kudsiyetini takdir ettirmeyi amaçlaması gereken bu yeni tefsirin bu maksadı gerçekleştiremeyeceğini belirtmektedir. Bu yüzden fen bilimleriyle İslami ilimleri birbirine ısındırılmaksızın öyle bir tefsir yapılamaz. Bu iki büyük irfanî kökü birbirine yakınlaştırmak ise tefsir yapmaktan daha önemlidir ve daha uzun süreli çalışmayı gerektirmektedir. Bu mesele, mektep ve medrese programlarına birbirlerinin derslerinden karşılıklı ilavelerle çözülebilecektir.

Mustafa Sabri, Midhat Efendi'nin; Türkçe tefsiri, dinî gayret ve Kur'ân'a hizmet sebebiyle istiyorsa öncelikle, mekteplerin ders programlarında az olarak bulunan dinî ilimlere ait derslerin daha da azaltılmasını engellemek olması gerektiğini söylemektedir. Bu meyanda, talebelerin kelimelerin anlamını anlayamadığı ve bu yüzden dine karşı muhabbet kazandıracağı yerde soğukluk ve nefrete sebep olacağı gerekçeleriyle *i'dâdî* mekteplerinden⁴³ kaldırılmasının vahim sonuçlar doğuracağına dikkat çekmektedir. Bu takdirde anılan mektep mezunlarının eğitim süresince anlayamadığı konuları, dinî ve fennî ilimleri haiz yazılacak tefsirden hiç öğrenemeyeceklerini, öğrenebilecekleri farz edildiğinde bu mekteplere lüzum kalmayacağını, diğer fenlerde yazılacak mükemmel kitaplar yoluyla masrafsız/yaygın eğitim yapabileceklerini dile getirmektedir.

Sabri Efendi, mekteplerde okutulan kelimelerin az vakitte anlaşılacak kadar ince ve geniş konuları içerdiğini ve dolayısıyla, anlaşılmasının saatinin az olmasından kaynaklandığını, kısa sürede anlaşılmalı diye büsbütün kaldırılmasının büyük bir gaflet olacağını söylemektedir. Ona göre, bu derslerin vaktini *i'dâdî*de çoğaltmalı hâlâ anlaşılmamışsa yükseköğretimde de kelimelerin okutulmalıdır. *İ'dâdî*den kelimelerin okutulması, talebenin buradaki Arapça derslerini takviye ettikten sonra onlara biraz da mantık okutulması yük-

42) Sabri, Mustafa, "Türkçe Tefsir Yazmak Meselesi –İbradî'li Şükrü Efendi Biraderimiz–", *Millet*, S. 34, 25 Ağustos 1324, (7 Eylül 1908), s. 2.

43) Bkz. Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 243 vd.

seköğrenimde okuyacakları kelimelerine hazırlanmaları şartıyla kaldırılmalıdır. O, bu teklifinin, eğitim süresini uzatacağı gerekçesiyle kabul edilmeme ihtimalini; talebelerin yüksek mekteplerden ilk gençlik yıllarında mezun oldukları, oysa medreselilerin saçını sakalını ağartacak yaşlarında icâzet alabildikleri kıyasıyla ortadan kaldırmaya çalışmaktadır. Ayrıca yükseköğretim mezunlarının eğitim sürecinde eksik kalan İslâmî ilimlerdeki ihtiyaçlarını, kendilerinin fark ederek bunu gidermek için özel ders aldıklarını söyleyerek ömür boyu öğrenmenin/egitimin gerekliliğine vurgu yapmaktadır. Ona göre bilhassa Arapçanın, bu dilde yazılan zengin eserler üzerinden İslâmî irfanın, damar ve sinirlerine girdiğini Müslümanların bilmesini, önemsemesini ve hakkını vermeye gayret etmesini istemektedir.

Sabri Efendi'ye göre mektep ve medreselerin müfredatının ve talebelerinin birbirine yaklaştırılması ve Arapçanın önemini kavranarak gereğinin yapılması, İslâmiyet için hayat - memât meselesidir ve yeni tefsir yazmak bunun yanında süs mesabesinde kalmaktadır. Dolayısıyla mektep programlarında azaltmaya gidilen dinî derslerin artırılmasını savunmaları gereken kalem erbabının, ülkenin ilmî seviyesinin henüz yazılma ve okunma vakti gelmeyen bu tefsir yazma meselesi etrafına toplanarak kendisine topluca hücum etmelerinin zatına zarar vermeyeceğini belirtmektedir. Zira tek başına kalsa da kendisini, hakikatin güçlü desteğine dayanarak fikirlerini savunmaya muktedir görmektedir. Yazılarını, muarızları olan talebesi Şükrü Efendi ve Ahmed Midhat'ın beğendiğini bunun da, istibdat yönetimi ve gazetelerin sansürü yüzünden yazı yazamayan ulemanın artık etkili yazılar yazabildiklerini gösterdiğini söylemektedir. Mustafa Sabri, yazılarının sansürlenmesini, medreselilerle mekteplilerin birbirleriyle görüşüp tanışmaması ve bunu bağlı olarak fikir alışverişinde bulunmamasına da dayandırmaktadır. Zira kendisi medreseli, Midhat Efendi ise, mekteplidir.

Mustafa Sabri, Şükrü Efendi'nin, Türkçe tefsirin *Mecelle* gibi fikhî tercümelere kıyasla yapılmasının zorunlu olduğu iddiasını, fikhin dinin zaruretlerini ve amelî meselelerini açıklamayı amaçladığını, bu yüzden anılan kıyasın geçersiz olduğuyla cevaplamaktadır. O, Midhat Efendi'nin tefsirden sonra aynı metotla bir de fikhî eseri yazmaya kalkışması ihtimalinden daha ziyade korktuğunu da eklemektedir. Ayrıca Şükrü Efendi'nin, *Mecelle*'nin önemini hatırlatması üzerine, onu öylesine okuyanların değil, mekteplerde örgün olarak okuyanların çoğunun bile anlayamamasının, tefsir meselesinde söylediklerini haklı çıkardığını dile getirmektedir. Mustafa Sabri, kendisine cevap veren ve bir tefsir yapan Süleyman Tevfik ile aralarında ihtilaf olmadığını, zira onun yapmış olduğu tefsir⁴⁴ ile Ahmed Midhat'ın yapacağı tefsirin başka şeyler olduğunu belirtmektedir. Bununla beraber Süleyman Tevfik'in [1861-1939], kendisini Zemahşerî [538/1144], Beydâvî [685/1286], Râzî [606/1209] gibi müfessirlerle aynı tutmasını garipsediğini ve bunun, henüz görmediği tefsiri hakkında kendisine iyi bir fikir vermediğini de eklemektedir. Son olarak

44) Süleyman Tevfik el-Hüseyn; Anılan tefsirinin, Fahreddin Râzî'nin Mefâthü'l-Gayb'inin tercümesi olduğunu Sabri Efendi'ye cevaben söylemiştir. Bkz. "Fâtiht Dersiâmlarında Mustafa Sabri Efendi Hazretlerine", *Millet*, S. 40, 31 Ağustos 1324, (13 Eylül 1908), s. 2.

Sabri Efendi'ye göre Midhat Efendi'nin, tefsiri kendisinin yapabileceğini söylemesi, ona ehil olmadığını açıkça göstermektedir. Ona göre tefsir yapacaklar bile öğrenmeye muhtaç durumda iken böyle bir tefsir yapma vakti henüz gelmemiştir, çünkü bu hususta ülkenin irfan seviyesi, henüz öğretim devrinde değil, öğrenme döneminde bulunmaktadır.⁴⁵

Mustafa Sabri'nin, mekteplilerle medreselilerin eğitim müfredatı üzerinden yakınlaştırılmalarının, İslamî kültürle Batı ilimlerini mezcedilmesini sağlayacağına ve böylece bu iki zümrenin milli terakkiyi gerçekleştireceklerine inandığı anlaşılmaktadır. O, yazılması düşünülen tefsirde, fen bilimlerinin verilerinin kullanılmasından bahsetmemekle bu ilimlerin tefsire konulmasını istemediği anlaşılmaktadır. Ancak O, İslamî ilimlerle donanmış neslin, Batı ilimlerini tefsir dışında öğrenmeleri halinde ülkenin kalkınmasını gerçekleştirebileceklerini îmâ etmektedir. Onun bu teklifte ve îmâda bulunmasında, dinî eğitimi almaksızın Batı'ya gönderilen talebelerin, öz değerlerini kaybederek ülkeye dönmelerinin olumsuz etkisi olmalıdır. Doğu'ya ve Batı'ya ait irfanî kökün medrese ve mektep üzerinden karşılıklı buluşturulmasından ibaret olan bu teklifin, 1925-1950 yılları arasında sayısı çok az, inkıtaa uğramış ve İslamî ilimler yüzeysel verilmiş olsa da imam-hatip mektepleriyle hayatîyet bulduğu söylenebilir. 1950'lerden sonra ve bilhassa 2010 senesinden itibaren bu mekteplerin sayısının hızla artması, Mustafa Sabri'nin teklifinin eğitim cenahında ma'kes bulmasıyla gerçekleşmemiş olsa bile onun uzak görüşlülüğüne hamledilebilir. Mevcut müfredatlarıyla kalmaları halinde mekteplilerle medreselilerin birbirinin dilini anlayamayacakları tespiti de, Avrupa'dan tercüme kavramları kullanma ve henüz kendi medeniyet havzamızın ortak dilini inşa edememe problemi olarak hâlâ önümüzde durmaktadır. Sabri Efendi'nin, ülkenin irfan seviyesinin tefsir öğretme değil öğrenme merhalesinde olduğu değerlendirmesi, eğitim müfredatının değiştirilmesine bağlı bir teklif olduğu görülmektedir. Eğitim müfredatı, onun istediği şekilde gerçekleştirilemediği için ülkenin irfanî seviyesinin, onun hedeflediği manada günümüzde de başarılamadığına hükmedilebilir. Ortaöğretimde ve İlahiyat fakülteleri haricindeki yüksek eğitim kurumlarında İslamî ilimlerin hiçbir biçimde okutulmaması ve hatta ilahiyat fakültelerinde okuyanların bile Elmalılı Hamdi Yazır'ın tefsirini anlamakta zorlanmaları bunun açık delilidir.

4. Tefsirin İlmî Tefsir Nev'inde Yazılacak Olması

Sabri Efendi'nin yeni tefsir için çekincelerinden birisi de onun ilmî tefsir nev'inde yazılacak olmasıdır. Avrupa'da gelişen materyalist ve pozitivist fikir cereyanı, dinleri ilerlemeye engel görmüştür. Bu bağlamda bilhassa İslam Dini'ne ve onun temel kaynağı Kur'an'a yönelik ithamlar, Müslüman âlimleri "Kur'an'ın pozitif ilimlere karşı olmadığı, aksine teşvik ettiği" fikrini Kur'an'dan delillendirmeye götürmüştür.⁴⁶ Anılan çalışmalar,

45) Sabri, Mustafa, "Türkçe Mükemmel Bir Tefsir Yazmak Meselesi", *Millet*, S. 36, 27 Ağustos 1324, (9 Eylül 1908), s. 1.

46) Anılan ithamlarla ilgili en müşahhas örnek, Ernest Renan'ın, 'İslam âleminin geri kalma sebebinin Kur'an'dan kaynaklandığına ilişkin yazdığı eser ve verdiği konferanslar olmuştur. O, "*L'Avenir de la Science*" adlı eserinde İslâm dini ve medeniyetine hakaretler yağdırmıştır, 1883'te Sorbonne'da

zamanla çeşitlenmiş ve ilmî tefsirin temelini teşkil etmiştir. Fen ilimlerinin adeta kutsandığı ve neredeyse yanılmazlığına inanıldığı bu dönemde ona ihtiyatlı yaklaşmak gerektiği dile getirilmiştir. Bu fikri dile getirenlerden birisi de Mustafa Sabri'dir.

Mustafa Sabri Efendi'nin yeni tefsir yazılmasına ilişkin itirazlarının temelinde, tefsir heyeti arasında, tıp ve fen bilimlerindeki uzmanların bulunması ve eserin ilmi tefsir hüviyeti kazanacak olması yatmaktadır. Ona göre böyle bir hazırlık, o dönemdeki felsefenin ve fenlerin ahkâmına ve nazariyatına karşı bir ayetin çıkması halinde o ayeti müdafaa veya te'vil etmek maksadı taşımaktadır. Hâlbuki Müslümanlar; insanüstü semavi kitaplarının çok önemli olduğunu, belagatindeki aşılmaz i'câzından ve gaybî konulardan haber vermesiyle anlayacaklardır, yoksa fen bilimlerinin nazariyatına uyumlu olması ile değil. Ona göre, fenne dair bir keşif yapmak mucize olamaz ve onun kâşifi, peygamber sayılamaz. İnsanın gücünün ve kabiliyetinin üzerindeki mucize gibi harikuladeliklerin, keşif için kullanılmasını Pasteur [ö.1895] ve Buhner/Buchner [ö.1917] gibi mucitler ve filozoflar da kabul etmeyecektir. İlave olarak, pozitif bilimlerin nazariyeleri ve hükümleri sürekli değiştiği için de Kur'ân-ı Kerîm, fen bilimlerine tatbik edilemez. Zira şu anda kesin zannedilen fen bilimlerinin bir hükmünün, gelecek yıl aksi ispatlanarak bozulduğu/değiştiği takdirde, bu durum önceki hükme dayandırılan ayetin hükmünün de bozulmasını gerektirecektir. Kur'ân-ı Kerîm, fiziki kanunlara uygun olma ihtiyacından da, bir fen kitabı olmaktan da kesinlikle çok yücedir. Bu yüzden Kur'ân-ı Kerîm'i fen bilimlerine tatbik etme konusunda telaş göstermenin önemi yoktur ve lüzumu da bulunmamaktadır. Kur'ân-ı Kerîm'in, fen bilimlerine karşı muhalefet etmek ve onay vermek gibi bir maksadı ve münasebeti olmadığını bilmek ve üzerinde durmamak kesinlikle gereklidir.⁴⁷

Mustafa Sabri, yazılması düşünülen yeni tefsirin, Ahmed Midhat'ın istediği gibi fen bilimlerinin verilerini ve felsefi nazariyelerini içerdiğinde, aklî ilimlerin nazariyeleri ile Kur'ân-ı Kerîm'in bazı ayetleri arasında zıtlık ve aykırılık varmış görüntüsü ortaya çıkabilecektir. Çünkü "Kur'ân-ı Kerîm, fen bilimlerinin nazariyeleriyle örtüşmektedir" gibi Kur'ân-ı Kerîm'e saygı ifadesinde bulunulsa da işe başladıktan sonra, ya fen bilimlerinin henüz kemale erememesinden veya onunla İslâmî ilimlerin kurallarını henüz kaynaştırılmamaktan dolayı ikisini örtüştürmek mümkün olmayabilecektir. Bu durumda telif heyetindeki bilginler, ilmî nazariyelere hürmet ederek [bilimsel teorileri] ayetler tarafına çekmeye izin vermeyeceklerdir. Ulema da ayetler ve nazariyeler arasında ortaya çıkacak zıtlık, aykırılık vb. durumlarında Allah'tan korkarak ayetleri nazariyeler tarafına çekmeye razı olmayacaklardır.

verdiği "*L'Islamisme et la Science*" başlıklı bir konferans yüzünden Müslüman düşünce çevrelerinde oldukça tepki uyandırmıştır. Bu tepkiye Renan Müdafaaanâmesi adlı eseriyle katılan Nâmık Kemal, Renan'ı cehalet ve subjektiflikle suçlayarak İslâmiyet'in ilim ve terakkiye engel olmadığına dair deliller ileri sürmüştür. Daha önceki bir önemli tepkiye de Cemâleddin-i Efgânî'nin Paris'te neşredilen *Journal des Débats* (1883) dergisinde Renan'a verdiği cevapta rastlanmaktadır." Kutluer, İlhan, "*Batılılaşma*", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1992, C. 5; s. 156.

47) Sabri, Mustafa, "Kur'an-ı Kerim İçin Türkçe Bir Tefsir Yazmak Meselesi", *Millet*, S. 29, 20 Ağustos 1324, (2 Eylül 1908).

Sabri Efendi bu fikrini, Mâide suresinin 12-13 veya 15-16. ayetlerinin⁴⁸ tercüme edildiği takdirde nazmındaki güçlü ifadeyi karşılamayacağıyla örneklendirmekte ve kendisini bu işten sakınma titreyişine düşürdüğünü söylemektedir. Ona göre, ayetler ve nazariyeler arasındaki zıtlık görünümünün ortaya çıkması üzerine Midhat Efendi'nin bu işte uzman Müslüman hasletleriyle, fen bilginleriyle İslam âlimlerini uzlaştırmak için aralarına gireceğini, ancak birinci zümrenin ihtisasına hürmeten, ikinci zümrenin ise Allah korkusundan dolayı onun "dinin haricine çıkmayacağız" kabilinden sözlerine rağmen arabuluculuğunu kabul etmeyeceğini, zaten onun böyle bir tefsiri yapmaya da ehil olmadığını tekraren dile getirmektedir.⁴⁹

Sabri Efendi, Ahmed Midhat'ın "yazılması düşünülen tefsirin bazı müşkillere sebep olacak diye Kur'an ile fen bilimleri arasında olması muhtemel zıtlıkların ve nizam devam etmemesi, bir şekilde aralarının te'lif edilemesi gerektiği" fikrini, bir defa daha şu ifadelerle cevaplamaktadır: "*Kur'an'ın ahkâm-ı fenniyyeye muhalefet veya muvafakat gibi bir nisbeti olmayıp onun siyâk-ı tibyânı bambaşka şeylerdir.*" Sabri Efendi, Râzî'nin tefsirinde pek çok fen bilimlerine temas etmesinin de Midhat Efendi'nin niyetlendiği tefsire cevaz teşkil etmeyeceğini belirtmektedir.⁵⁰ Zira Râzî o konuları, Kur'an'ı fen bilimlerine çekmek için yazmamış, yeri geldikçe ilave bilgi sadedinde verdiği halde "Her şeyi tefsirine katmıştır" tarzında eleştirilmiştir. Birçok büyük âlim tarafından yapılan bu tenkidin sebebi, Kur'an'ın fen ile o kadar alış veriş olmadığından dolayıdır. Kaldı ki Râzî'nin fen bilimlerindeki bilgisi zayıf değildir, İslamî ilimlerde geniş, güçlü ve sağlam bilgi ve melekeye sahiptir.

"...O, bugünkü ulemamızın en büyüğü kendisine en küçük bir talebe olamayacak derecede olan ilmi ile kitabında gördüğümüz fennini nefsinde cem' etmiştir. Bizim tefsir yapmak için teşkil edeceğimiz hey'eti

48) Anılan Mâide Suresinin 12-13, 15-16. ayetlerinin lafızları şunlardır:

وَلَقَدْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَائِيلَ وَبَعَثْنَا مِنْهُمُ اثْنَيْ عَشَرَ نَقِيبًا وَقَالَ اللَّهُ إِنِّي مَعَكُمْ لَئِنْ أَقَمْتُمُ الصَّلَاةَ وَآتَيْتُمُ الزَّكَاةَ وَآمَنْتُمْ بِرُسُلِي وَعَزَّرْتُمُوهُمْ وَأَقْرَضْتُمُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا لَأُكَفِّرَنَّ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَلَأُدْخِلَنَّكُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ فَمَنْ كَفَرَ بَعْدَ ذَلِكَ مِنْكُمْ فَقَدْ ضَلَّ سَوَاءَ السَّبِيلِ
فَبِمَا نَقُضُوا مِيثَاقَهُمْ لَعَنَّاهُمْ وَجَعَلْنَا قُلُوبَهُمْ قَاسِيَةً يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ عَنْ مَوَاضِعِهِ وَنَسُوا حَظًّا مِمَّا ذُكِّرُوا بِهِ وَلَا تَزَالُ تَطَّلِعُ عَلَى خَائِنَةٍ مِنْهُمْ إِلَّا قَلِيلًا مِنْهُمْ فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاصْفَحْ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ
يَا أَهْلَ الْكِتَابِ قَدْ جَاءَكُمْ رَسُولُنَا يُبَيِّنُ لَكُمْ كَثِيرًا مِمَّا كُنْتُمْ تُخْفُونَ مِنَ الْكِتَابِ وَيَعْفُوا عَنْ كَثِيرٍ قَدْ جَاءَكُمْ مِنَ اللَّهِ نُورٌ وَكِتَابٌ مُبِينٌ

يَهْدِي بِهِ اللَّهُ مَنِ اتَّبَعَ رِضْوَانَهُ سُبُلَ السَّلَامِ وَيُخْرِجُهُم مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ بِإِذْنِهِ وَيَهْدِيهِمْ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ

49) Sabri, Mustafa, "Türkçe Mükemmel Bir Tefsir Yazmak Meselesi –Ahmed Midhat Efendi'nin Makalesine Ait–", *Millet*, S. 36, 27 Ağustos 1324, (9 Eylül 1908), s. 1.

50) Sabri, Mustafa, A.g.m, s. 2.

–bazı azasına bugün halef bulunmak ümidi münkati’ olmak üzere– di-
mağında teşkil eylemiştir. Hulasa o bir insan-ı kâmil, biz müteferrik bir
hey’et-i nâkısayız.”⁵¹

Mustafa Sabri’nin, yaşadığı dönemde bilhassa bazı Mısır’lı müfessirlerin ilmî konulara ağırlık vererek yaptıkları tefsirin bir benzerinin Türkiye’de yapılmasından endişe ettiği anlaşılmaktadır. Mesela Abduh’un “*Ebâbil Mucizesi*”ni çiçek hastalığı gibi aklî yorumla açıklaması,⁵² onu bu kaygıya itmiş görünmektedir. Ayrıca Sabri Efendi’nin ilmî tefsir hakkında zikredilen yaklaşımları gayet makuldür. Zira Kur’ân-ı Kerîm fen kitabı değil, hidayet rehberidir. Onun kevnî ayetleri, her ne kadar fenle alakalı konuları akla getirmekte ise de asıl indiriliş maksadı, tevhit inancını gönüllere yerleştirmekte araç kılınmasıdır.⁵³

5. İslam’ın Mirasını ve Ehli Sünnet İtikadını Koruma Gayreti

Mustafa Sabri Efendi bu bağlamda, İslamî kültürel mirasın değerinin iyi bilinmesini, Müslümanların gözden düşürdüğü ilimlerin en unutulmuş kitaplarının bile, müsteşriklerin ellerinde hürmetle tutulduğunu ve en seçkin matbaalarda sürekli basılarak piyasaya sürüldüğünü hatırlatmaktadır.⁵⁴

Mustafa Sabri Efendi’nin klasik ilmî birikimi muhafaza etmek gerektiğine dair fikrini serdettiği bir diğer alan, Ehl-i Sünnet âlimlerin, diğer fırkalara karşı ortaya koydukları ilmî birikimlerini korumaktır. O, İbradı’lı Şükrü Efendinin bir makalesinde ifade ettiği: “Hâlâ Mutezile ile mi uğraşacağız?” sözüne karşı bu kanaatini şöyle açıklamaktadır.

“Mutezile gitti ise edillesi her zaman için kâimdir. Ve Mutezile, o geçen adamların şahıslarına münhasır bir isim değildir. Bugün onların nazariyâtına her kimin fikri meyl eder ise Mutezile’den olur. Sakın Mu’tezile’nin nazariyatını da, Türkçe tefsir yazmak ve yazılanını mükemmel olduğu halde dahi anlamak gibi istihfaf ederek ikinci veya üçüncü bir çocuklukta bulunmayasın. Onların nazariyatı, muhâlifin-i cedîdenin itirâzâtından çok sağlamdır. Onlar Ehl-i Sünnet’in, mütekellimînin isnad ettiği kavâid-i ulûmu bilerek itiraz etmişlerdir... Şimdikiler ise okumadan, anlamadan itiraz etmekle mübâhîdirler.”⁵⁵

Sabri Efendi’nin, İslamî kültür kaynakları olan klasik eserlere ilgisizlikten yakınmasını, yazma eserler kütüphanelerinde hâlâ tahkik edilmeyi bekleyen on binlerce kitap ve risale doğrulamaktadır. Ehl-i sünnet umdelerinin günümüzde, aydınlanma düşüncesinin şiddetli etkisi altındaki bazı bilim insanları tarafından Mutezile lehinde yorumlanmaya çalışılması ise, onun bu konuya ilişkin hatırlatmalarındaki isabetine yorulabilir.

51) Sabri, Mustafa, A.g.m, s. 1.

52) Bu rivayet ve tenkidi için bkz. Yazır, Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur’ân Dili*, Eser Neşriyat, Trs., C. IX, s. 6126 vd.

53) Ögmüş, Harun, *Muhâdarâtün fi ulûmi’l-Kur’âni ve târihi’t-tefsîr*, İFAV Yay. İstanbul 2014, s. 62.

54) Sabri, Mustafa, “Kur’an-ı Kerim İçin Türkçe Bir Tefsir Yazmak Meselesi”, *Millet*, S. 29, 20 Ağustos 1324, (2 Eylül 1908).

55) Sabri, Mustafa, “Türkçe Tefsir Yazmak Meselesi”, *Millet*, S. 34, 25 Ağustos 1324, (7 Eylül 1908), s. 2.

6. Tertip hatalarından kaynaklanan yanlış anlaşılma

Sabri Efendi, kaleme aldığı bazı makalelerinde dizgi hataları sebebiyle bazı tabirlerinin anlamsız hale geldiğini kendisine ait şu cümlesiyle örneklendirmektedir: “*Bir adamın hiçbir tefsir vasıtasıyla Kur’an’ı tefsir ve tercüme hakkına mâlik olmaması*” Mustafa Sabri Efendi bu cümlesiyle neyi kastettiğini, dizgideki hatanın hemen arkasından doğrusu ile tashih etmemiştir. Ancak hatalı cümlesi, “Bir kimse hiçbir [Türkçe] tefsir ve tercüme vasıtasıyla Kur’an’ı anlama hakkına malik değildir.” gibi kastetmediği bir manayı çağrıştırmaması sebebiyle konuya açıklık getirme ihtiyacı duymuş⁵⁶ olsa gerektir.

Değerlendirme ve SONUÇ

Mustafa Sabri Efendi, hayırlı bir işe engel olma ithamına maruz kalma korkusuna rağmen doğru bildiklerini yeni tefsir yazma meselesinde de dile getirmekten geri durmamıştır. Ona göre mükemmel bir tefsirde, Kur’an-ı Kerim’in ve onunla bağlantılı ilimlerin kavramları kullanılmak suretiyle edebî i’câzı yansıtılabilir. Fransızca ve İngilizce yazılmış şiirlerin edebî zevkini bozmadan bir başka dile tercüme edilmesinin imkânsızlığı, edebî i’câzın zirvesindeki Kur’an hakkında evleviyetle geçerlidir. Ayrıca Kur’an-ı Kerim’in tadını ve i’câzını ifade eden (diğer İslamî ilimlerle bağlantılı) binlerce ıstılahının Türkçe karşılıklarının bulunmaması da, Türkçe mükemmel bir tefsirin yazılmasına mani teşkil etmektedir. Anılan terminolojinin tefsirde kullanılmaması ise onu, iddia edilenin aksine eksik bir tefsire dönüştürecektir.

Sabri Efendi’ye göre tefsir yazma liyakati, Arapçayı ve İslamî ilimleri, onlardan zevk alacak seviyede bilmekle kazanılmaktadır. İlave olarak herkes uzmanlık alanında çalışmalıdır ve mesela edebiyat sahasında bile iyi bir seviyeye gelememiş birisi tefsir yazmaya kalkmamalıdır. İstibdat dönemlerindeki ehliyetless kimselerin terfiye ve servete ulaşabilme alışkanlıkları bırakılmalı ve işler, alanının mütehassıslarına tevdi edilmelidir. Ona göre, tefsir yazımına başlamadan önce yazım metodunun ve hedef kitlesinin belirlenmesi ve bunun kamuoyu ile açıkça paylaşılması lazımdır. Tefsir, kamunun fikrini, inancını ve davranışını inşa edecek önemli bir unsur olduğundan, neşredilmeden önce mutlaka *Te-dkîk-i Müellefât* heyetine incelettirilmelidir.

Mustafa Sabri’ye göre tefsir, okuma yazma bilen avama yönelik yazılacaksa, içerisinde fen bilimlerine ait teorilere ve İslamî ilimlerin ıstılahlarına yer verilmemelidir, ehlinin kaleminden çıkması şartıyla sahih bilgiler ise özlü biçimde sunulmalıdır. Tefsirin, entelektüel tabakaya hitaben yazılması halinde onda, İslamî ilimlerin terminolojisi mutlaka kullanılmalıdır. Bu tefsirde fen bilimlerine, ek bilgi sadedinde yer verilebilir. Ancak Meşrûtiyet sonrasında böylesi bir tefsiri yazabilmek, telif heyetindekilerin Doğu ve Batı ilimlerine ait ıstılahları bilmemelerinden ve ortak dilde anlaşamamalarından dolayı mümkün değildir. Bu başarılsa bile onu anlayabilecek okuyucu kitlesini bulmak zordur. Zira bu tefsirin hitap zümresi, âlet ve şer’î ilimleri tahsil etmediği için anılan ıstılahlarla örülü olmasından mütevellit mükemmel hale gelen bu tefsiri anlayamayacaktır.

56) Mustafa Sabri, bu açıklamasından sonra günlük gazetelerde ayetlerin lafzının aynen yazılmaması konusunda matbuat erbabı arasında ittifakın hâsıl olduğu notunu düşmüştür. A.g.m., a.y.

İlmi seviyedeki tefsiri anlayamama engeli, orta ve yükseköğrenim kurumlarının müfredatında Arapça ve şer'î ilimlere kâfi derecede yer verilmesiyle aşılabilecektir. Fen bilimlerine ait nazariyelerin ilave bilgi mahiyetinde yer aldığı bu tefsiri okuyan nesiller, İslamî kimlik ve kişiliği kazandıktan ve fen bilimlerini yükseköğrenimin müfredatında tahsil ettikten sonra millî kalkınmayı gerçekleştirebileceklerdir. Medreselerin ve mekteplerin müfredatının birbirine yakınlaştırılması ve talebelerinin kaynaştırılarak bu ikileme son verilmesi, ülkenin millî terakkisi için elzemdir ve hatta ölüm kalım meselesidir. Tefsir ise bu asıl vazifenin yanında süs mesabesinde kalmaktadır. Aslında Türkçe tefsir yazmanın vakti henüz gelmemiştir. Zira böyle bir tefsirin hedef kitlesi henüz oluşmamış, tefsiri öğrenme safhasından öğretim merhalesine geçilmemiştir.

Sabri Efendi'ye göre, yazılması tasarlanan tefsirde ayetler, fen bilimlerinin teorileriyle açıklanmamalıdır. Zira onun şu anda kesin kabul edilen verileri yarın değişebilecektir. Kur'an'ın fen bilimlerine tatbiki halinde, onun teorilerinin aksinin ispatıyla ayetlerin hükmünün de bozulması gerekecektir. Ayrıca fen bilimlerinin henüz kemale erememesinden veya onunla İslamî ilimlerin kurallarını henüz kaynaştıramamaktan dolayı âyetlerle nazariyeler arasında zıtlık varmış görüntüsü ortaya çıkabilecektir. Bu durumda ulema, âyeti nazariyelere feda etmeyecek, fen bilimciler ise teorilerini ayetler tarafına çekmeye izin vermeyeceklerdir. Kur'an-ı Kerim'in fen bilimlerini onaylamak veya muhalefet etmek gibi bir maksadı bulunmadığından, tefsirde fen bilimlerine asıl maksat olarak yer verilmemelidir. Nitekim Râzî, yetkin olduğu fen bilimlerini tefsirinde, Kur'an'ı o merkezde açıklamak için değil, yeri geldikçe ilave bilgi sunmak maksadıyla kullandığı halde birçok âlimin; "her şeyi tefsirine katmıştır" ithamına maruz kalmıştır.

Yazılması düşünülen tefsirin *mükemmellik*le nitelenmesi, Sabri Efendi'yi zaten gözden düşürdüğünden şikâyet ettiği, İslam'ın zengin kültürel mirasını tamamen unutturacağı endişesine sevk ettiği anlaşılmaktadır. Bu yüzden o, gözden düşürülen İslamî eserlerin, millet olarak özenilen Batı'nın seçkin matbaalarında itina ile basıldığına dikkat çekerek anılan mirasa sahip çıkmak gerektiğini vurgulamaktadır. Onun bir başka endişesi, tefsir heyetinin Şia ve Mutezile hakkındaki yaklaşımları sebebiyle bu eseri, Ehl-i Sünnet itikadına uygun olarak yazmayacakları meselesidir. Her zaman olduğu gibi dizgi hataları da yanlış anlaşılmalara sebebiyet verebilmektedir.

Hülâsa Mustafa Sabri, yaşadığı dönemde ehlince yazılması halinde avama hitaben tefsir yazılmasını lüzumlu görmektedir. Ona göre, entelektüel kesime yönelik mükemmel tefsir yazılmasının zorlukları bulunmakta ve onun başarılması halinde okuyucu bulabilmek için medreselerin ve mekteplerin müfredatının temel İslami ilimlerle takviyesi gerekmektedir. Bu mesele, anılan tefsiri yazmaktan daha önemli ve önceliklidir. Mustafa Sabri'nin, liyakatli olduğu halde tefsir yazmamıştır. Bunun sebebi, avama yönelik tefsir yazmayı istememesi, havas kitlesinin ise yazacağı tefsiri anlayamayacakları sebebine dayansa gerektir. Böylesi tefsirin anlaşılabilmesi ve millî terakki, müfredatında din ve fen ilimlerini mezceden (günümüzdeki eğitim seviyesi iyileştirilmiş İmam Hatip Lisesine benzer) orta ve yükseköğretim kurumlarıyla gerçekleştirilebilecektir.

Kaynakça

- Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara Üniv. Eğt. Bil. Fakl. Yay. II. Baskı, Ankara 1985.
- Arpa, Recep, "Tibyân Tefsiri", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2012, C. XXXXI.
- Aydüz, Davut, "Mehmed Akif'in Tefsirciliği", *Diyanet İlmi Dergi*, C. XXXXVII, S. 4.
- Birişik, Abdülhamit, "Osmanlı Döneminde Türkçe Tefsirler, Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri", *Tebliğler ve Müzakereler*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İstanbul 2012.
- el-Hüseynî, Süleyman Tefvik; "FâtiH Dersiâmlarında Mustafa Sabri Efendi Hazretlerine" *Millet*, S. 40, 31 Ağustos 1324, (13 Eylül 1908).
- el-Kavsî, Müfrih b. Süleyman, *eş-Şeyh Mustafa Sabri ve Mevkûfuhû mine'l-Fikri'l-Vâfid*, Merkezu'l-Melik Faysal li'l-Buhûsi ve'd-Dirâsâtî'l-İslâmiyye, Riyad 1997.
- er-Rûmî, Fehd Süleyman, *Menhecü'l-medraseti'l-akliyyeti'l-hadîse fi't-tefsîr*, Riyâd 1403/1983.
- es-Sicistânî, Süleyman b. Eş'as, *Sahîhu Sünen-i Ebî Dâvûd*, naşir, Muhammed Nâsurid-dîn el-Elbânî, Mektebetü'l-meârifî li'n-neşri ve't-tevzî', Riyâd 1998/1419.
- es-Suyûtî, Celaledin, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*, thk., Mustafa Şeyh Mustafa, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 2008/1429.
- et-Tirmizî, Muhammed b. İsa, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. Ebû Ubeyde Meşhûr, Mektebetü'l-meârifî li'n-neşri ve't-tevzî', Riyâd, Trhz.
- ez-Zerkeşî, Burhaneddin, *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Dâru't-türâs, Kahire 1404/1984.
- Güngör, Mevlüt, "Kur'ân Tercümesine "Kur'ân" Denilebilir mi?" *Dini Araştırmalar*, C. VIII, 2005, S. 22.
- Halim, Sâbit, "Kur'ân-ı Kerim ve Selefimiz", *İslam Mecmuası*, C. IV, S. 47, 1334.
- Hanbel, Ahmed b., *Müsned*, y.y., trs.
- İde, Muhammed Abdulhâfız, *Difâu'ş-Şeyh Mustafa Sabri ani'l-fikr*, Doktora Tezi, Câmi-atü Ezher, 1989.
- İpşirli, Mehmet, "Bâb-ı Meşihat", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1991, C. IV.
- Kara, Mehmet, "Doğu ve Batı Türkçesinde Kur'ân Tercüme ve Tefsirleri", *Diyanet İlmi Dergi*, C. XXIX, S. 3.
- Keskioglu, Osman, "Kur'an Tercemesi Hakkında İki Fakihin Yazdıkları", *Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1961.
- Kutluer, İlhan, "Batılılaşma", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1992, C. 5.
- Mertoğlu, Suvat, *Osmanlı'da II. Meşrutiyet Sonrası Modern Tefsir Anlayışı (SM/SR Dergisi Örneği)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2001.

- Midhat, Ahmed, “Bend-i Mahsus”, *Tercüman-ı Hakikat*, 23, 29 Ağustos 1324.
- Nam, Mehmet, “Son Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi’ye göre Din-Devlet-Hilafet İlişkisi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. IV, S. 16, 2011.
- Nazar, Halk, “Kur’ân-ı Kerim Tercemesi” *İslam Dünyası*, S. XIII, 1331.
- Okay, M. Orhan, “Ahmed Midhat Efendi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1989, C. II.
- Öğmüş, Harun, *Muhâdarâtüin fî Ulûmi’l-Kur’âni ve Tarihi’t-Tefsîr*, İFAV Yayınları, İstanbul 2014.
- Öztürk, Mustafa, “Tefsir Tarihinde Ehl-i Kur’ân Ekolü”, *Çukurova Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. III, S. 1, Ocak-Haziran 2003.
- , “Osmanlı Tefsir Kültürüne Panoramik Bir Bakış”, *Osmanlı Toplumunda Kur’ân Kültürü ve Tefsir Çalışmaları I*, İlim Yayma Vakfı, İstanbul 2011.
- Rabdâvî, Mahmud, “Tarih Boyunca Kur’ân Tercümelerinin Amaçları ve Çeşitleri”, çev., Zafer Kızıklı, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. VIII, S. 3, 2008.
- Sabri, Mustafa, *Kur’ân Tercümesi Meselesi*, çev., Süleyman Çelik, Bedir Yayınevi, İstanbul 1993.
- , “Kur’an-ı Kerim İçin Türkçe Bir Tefsir Yazmak Meselesi”, *Millet*, S. 29, 20 Ağustos 1324, (2 Eylül 1908).
- , “Türkçe Tefsir Yazmak Meselesi –İbradî’li Şükrü Efendi Biraderimize–”, *Millet*, S. 34, 25 Ağustos 1324, (7 Eylül 1908).
- , “Türkçe Mükemmel Bir Tefsir Yazmak Meselesi –Ahmed Midhat Efendi’nin Makalesine Ait–”, *Millet*, S. 36, 27 Ağustos 1324, (9 Eylül 1908).
- Yavuz, Yusuf Şevki, “Mustafa Sabri Efendi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2006, C. XXXI.
- Yazır, Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur’ân Dili*, Eser Neşriyat, Trs.
- Yıldırım, Suat, *Peygamberimizin Kur’ân’ı Tefsîri*, Yeni Akademi Yayınları, İzmir 2007.